

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ЦІННІСНО-НОРМАТИВНИЙ ФЕНОМЕН

К. ГОРОБЕЦЬ
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

Проблема верховенства права як одна з найскладніших та найпринциповіших для сучасної юриспруденції все частіше стає предметом побудови нових методологічних концепцій, покликаних пояснити унікальну роль цього феномену, виявити його фундаментальні засади, філософське підґрунтя та ціннісне виправдання. При цьому тенденційними стають спроби представити верховенство права з позицій його ціннісної характеристики, коли його зміст не зводиться до системи принципів та правил, хай навіть найвищого рівня узагальненості та апіорності. Спроба поєднати в одне ціле аксіологічне та нормативне бачення верховенства права створює методологічну проблему нового рівня, вирішення якої можливе лише у площині сучасних інтегративних концепцій праворозуміння. Ця проблема також підкреслюється тією обставиною, що часто відбувається протиставлення концепцій верховенства права та верховенства закону, що супроводжується побудовою стіни між системою правових нормативів та системою правових цінностей. Утім, як видається, саме верховенство права постає тим особливим феноменом, який дозволяє поєднати формальну раціональність системи правових нормативів із ціннісною раціональністю фундаментальних засад буття права. Усе це актуалізує аксіологічні інтерпретації верховенства права та його розгляду як особливої правової цінності, що інтегрує нормативні та ціннісні компоненти правової реальності.

Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні ціннісно-нормативної природи верховенства права, функціональне призначення якого полягає в узгодженні нормативної складової права із системою правових цінностей.

Слід зауважити, що розгляд ідеї верховенства права з позицій правової аксіології був представлений у роботах С. Головатого, А. Зайця, О. Зайчука, М. Козюбри, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та багатьох інших вітчизняних та зарубіжних науковців. Утім цілісна ціннісна концепція верховенства права допоки не знайшла свого повноцінного втілення та визнання на філософсько-правовому та загальнотеоретичному рівнях.

© К. Горобець, 2013

Звернення до аксіологічних аспектів верховенства права у сучасній юридичній літературі продиктоване, з одного боку, неможливістю надати єдиновірної, остаточної дефініції цьому феномену, яка б охопила усі можливі випадки та життєві обставини його реалізації (чи нереалізації), а з другого — усвідомленням ненормативної природи правових цінностей, які складно (а іноді навіть шкідливо) формалізувати у законодавчих текстах чи міжнародних договорах. Саме тому, на думку М. Козюбри, у верховенстві права переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості [1, с. 7]. На цьому ж зосереджує увагу О. Петришин, зазначаючи, що з часу свого виникнення ідея верховенства права розглядалася в контексті змістовних цінностей, характерних для демократичного суспільства [2, с. 25]. Змістовність верховенства права, виходячи з наведених позицій, виражена в його наповненні демократичними правовими цінностями, що дозволяє використовувати верховенство права для легітимації правової системи.

У той же час можна констатувати, що сучасна юриспруденція прагне раціоналізувати верховенство права, що зумовлює нинішнє його розуміння здебільшого як принципу або системи принципів позитивного права [3] (особливо яскраво це простежується в логічному розгортанні верховенства права у його трактуванні С. Головатим: «ідея — доктрина — принцип» [4]).

Можна зауважити, що постановка проблеми про виключно нормативне буття верховенства права (як принципу позитивного права) є, як видається, свого роду продовженням позитивістської традиції розгляду права як ієрархічної нормативно-регулятивної системи. Той факт, що, зокрема, Європейський суд з прав людини неодноразово звертав увагу на ситуативність змістовної інтерпретації верховенства права [5], свідчить не на користь його розгляду як принципу позитивного права, що потребує свого формально-нормативного закріплення та визначення, на чому в юридичній літературі іноді робиться наголос [6, с. 44–48], але вимагає розширення контексту інтерпретації змісту та функціонального призначення верховенства права.

У цьому зв'язку більш перспективним є виведення верховенства права за межі правової нормативності, оскільки, як зазначає О. Петришин, реалізація верховенства права можлива лише за посередництвом специфічних ненормативних вимог та ідей (наприклад, доступність правосуддя, кваліфікація суддів тощо) [2, с. 26]. Виведення верховенства права за межі правової нормативності передбачає звернення до інтегративних концепцій праворозуміння, які, зокрема, передбачають, що структура права не може бути зведена до структури законодавства і включає в себе, окрім системи правових норм, також й інші системи (правових цінностей, юридичної практики, правового досвіду тощо [7, с. 5; 8, с. 53]). При цьому специфікою такого бачення права є те, що поєднання нормативних та ціннісних аспектів правової структури зумовлює інтегральність абстрактного та ситуативного, нормативного та ціннісного.

Слід зазначити, що спроби поєднання ціннісних та нормативних основ права в єдину систему за допомогою тих чи інших методів неодноразово мали місце в історії розвитку філософії права. Більша частина таких спроб завершувалася пошуком компромісів між природно-правовим та позитивістським пра-

ворозумінням, виявлення точок їх перетину. Однак можна погодитися із С. Рабіновичем у тому, що визнання цінностей як складових права (так званий аксіологізм) протягом тривалого часу був визначальною характеристикою лише природно-правової парадигми [9, с. 36]. Сьогодні ж аксіологізм стає характерним і для інтегративних концепцій праворозуміння, заслугою чого є в тому числі поширення доктрини верховенства права.

У розумінні права як ціннісно-нормативної системи надзвичайно важливим є питання про взаємодію її ціннісної сфери (або аксіосфери) та її нормативного вираження (нормосфери). При цьому сполучною ланкою між сферою цінностей та сферою норм має бути особливий феномен, який одночасно належав би і до світу цінностей, і до світу норм. У сучасній юридичній думці та науковій літературі до числа таких ціннісно-нормативних феноменів найчастіше відносять правову державу та верховенство права.

Цілий комплекс методологічних та філософсько-правових проблем, пов'язаних із науковим розгортанням цих двох, безумовно, найбільш значимих та впливових концептуальних ідей сучасної юриспруденції, не може вирішуватися без визнання їх розбіжності та схожості. Якщо ідеал правової держави концентрується в уявленнях про поділ влад, систему стримувань та противаг, демократичність доступу до влади та її зв'язаність правовими (перш за все — конституційно-правовими) нормативами, то верховенство права постає як ширша концепція, основна ідея якої полягає в ефективності, швидкості та справедливості розв'язання правових ситуацій, що виводить на необхідність казуального розуміння правових нормативів, їх тлумачення в контексті конкретики того семантичного та подієвого простору, який породив ці ситуації. Право в цьому сенсі постає як найвища інстанція при вирішенні соціальних конфліктів. З другого ж боку, верховенство права та правова держава є багато в чому спорідненими легітиміційними концепціями, покликаними продемонструвати зв'язаність держави правом, а також верховенство правової форми над усіма іншими формами організації суспільства (політичною, економічною тощо).

Отже, ціннісно-нормативне бачення верховенства права передбачає виявлення додатковості сфер його існування. При цьому якщо йдеться про нормативне буття верховенства права, зазвичай постає питання про його співвідношення із верховенством закону. Необхідність існування особливого принципу верховенства закону пов'язана з тим, що система позитивного права, на відміну від системи природного права, має чітку ієрархічну структуру. Ієрархічність позитивного права базується на принципі верховенства закону як такому порядку організації нормативної структури права, коли вища юридична сила визнається за Конституцією України як Основним Законом, і всі закони та інші нормативно-правові акти приймаються з урахуванням положень Конституції України та не повинні їй суперечити. За принципом верховенства закону формується ієрархічна система правових актів, і він є фундаментальною основою режиму законності [10]. При цьому аналіз підходів до співвідношення між цими двома явищами — верховенством права та верховенством закону — демонструє тенденцію, що верховенство права зазвичай тлумачать як принцип правової системи, що на рівні (чи, навпаки, всупереч) принципів верховенства закону та законності діє у правовому просторі [11]. Очевидно, такий розгляд верховен-

ства права породжений прагненням виявити в його основі ті ознаки та властивості, які б дозволили віднести його до суто нормативної сфери правового буття. Однак, на нашу думку, простір існування цієї концептуальної ідеї є набагато більш широким, а саме верховенство права навряд можна звести до системи норм, навіть найбільш значимих для функціонування права. Видається, що верховенство права, розглянуте як ціннісно-нормативний феномен, отримує своє вираження в нормативній складовій права саме в принципах верховенства закону та верховенства Конституції, адже лише в контексті їх реалізації можна говорити про правову визначеність та про правовий закон як особливий феномен.

Таким чином, верховенство права існує не лише в межах правової нормативності, а й поза ними, тобто включається до побудови та розвитку ціннісної структури правової реальності, а тому не є винятково принципом позитивного права. По-перше, в рамках позитивного права верховенство права складно розуміти як принцип, оскільки це нівелює подвійну ціннісно-нормативну природу цього феномену: зведення верховенства права до системи нормативів по суті суперечить ідеї розмежування права та закону, а тому втрачається сенс у виокремленні верховенства права як самостійного явища, відмінного від верховенства закону. Верховенство закону, на відміну від верховенства права, існує виключно в рамках нормативності, що виражає його функціональне призначення в правовій системі. По-друге, як зауважує Р. Дворкін, верховенство права не обмежується «формальними приписами законодавства та оперує ними лише тією мірою, якою такі формальні приписи дають можливість досягти основних цілей правової системи. На відміну від формального підходу, який уникає надання ціннісної кваліфікації, принцип верховенства права ґрунтується на моральному баченні належної правової системи та оцінює правові норми з точки зору того, наскільки вони дозволяють досягти поставлених перед системою цілей» [12, с. 45]. Саме у функціональному призначенні верховенства права виражається інший аспект його буття — ціннісний.

Ціннісний аспект буття верховенства права виявляється у тому, що його зміст виводиться за межі нормативних приписів, зокрема, виражаючись в правозастосуванні та будучи: 1) основою правової системи для забезпечення справедливості, розумності, пропорційності, рівності, правової визначеності тощо позитивного права; 2) своєрідним «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав і свобод, що закріплені в нормативних конституційних текстах [13, с. 56]. Саме виходячи з таких позицій, верховенство права нерідко називають головною правовою цінністю [14, с. 145–153]. Правові цінності, як виявляється, визначають граничний зміст категорії «правове», і тому не випадково є їх роль у різних типах праворозуміння. Вони постають як власне-правові феномени, сфера буття яких обмежена правом, та визначають смислову наповненість правового поля. Таким чином, питання про існування правових цінностей — це фактично питання про існування самого права як окремого культурного феномену. Правові цінності, і верховенство права не є винятком, мають подвійну природу: вони є онтологічними параметрами права, себто визначають особливості його буття, реалізації та функціонування, зумовлюють саму правову реальність; вони є гносеологічними параметрами права, адже виступають засобами пізнання та пояснення правової реальності. Звідси різні

концепції праворозуміння прагнуть побудувати картину правової реальності крізь призму однієї чи декількох правових цінностей. Отже, правові цінності — це власне правові феномени, що визначають зміст, мету та сутність права, лежать в його основі та виступають засобами пояснення правової реальності (звідси — інтерес до верховенства права як пізнавального конструкту, що у перспективі може стати основою для нової концепції праворозуміння).

Специфіка верховенства права як правової цінності полягає в тому, що воно належить не до сфери його власної цінності (суспільної чи особистої), але інструментальної цінності, в рамках якої воно виступає феноменом, покликаним інтегрувати нормативні та ціннісні компоненти правової реальності, забезпечити їх співіснування та гармонійну взаємодію.

Таке розуміння верховенства права наводить на думку про його співвідношення з традиційними напрямками розгляду інструментальної цінності права: інструментально-розподільчим, інструментально-позначальним, інструментально-вимірним, інструментально-охоронним та інструментально-пізнавальним [15, с. 13–26]. У сучасній юриспруденції верховенство права, хоча й неявно, але розглядається як інтегроване поняття для позначення усіх цих напрямів інструментальної цінності права. Через нього виражають цінність закону та Конституції, ефективність правової системи, воно розглядається як центральний інструмент дотримання прав людини і громадянина, а також як засіб інтеграції правових систем, підкреслюється його метафорична сутність та загальнолюдський статус як принципу загальноцивілізаційного правового розвитку. Така виняткова інструментальна цінність верховенства права має місце остільки, оскільки, з одного боку, воно знаходить своє формальне вираження в нормативній складовій права за допомогою функціонування принципу верховенства закону, а з другого боку — підкріплюється ціннісними основами права у вигляді правових цінностей справедливості, правосуддя, конституції, закону, правової норми, юридичного процесу та ін., що становлять систему правових цінностей.

Досить оригінальною видається думка про те, що реалізація верховенства права в кожній конкретній правовій культурі виступає основою для формування правової гармонії. Будучи правовою цінністю, верховенство права покликане забезпечувати гармонізацію інших правових цінностей у правовому житті того чи іншого суспільства, адже, на думку Ю. Оборотова, не випадковим є використання верховенства права в різноманітних правових культурах і цивілізаціях, які розрізняються між собою як основними цінностями, що забезпечуються правом (цінностями права), так і відображенням в них основоположних правових цінностей [14, с. 145–146]. І дійсно, широкий простір інтерпретації феномену верховенства права виводить його за межі національних правових систем, де воно розвивається насамперед як ідея підпорядкованості держави загальносоціальному природному праву. Верховенство права усе частіше стає принциповим для побудови правових систем інтегративного рівня, а також стає цінністю для міжнародно-правової системи.

Отже, можна стверджувати, що верховенство права встановлює зв'язки між системою правових нормативів (нормосферою права) та системою правових цінностей (аксіосферою права). У верховенстві права фактично існують та мисляться ті правові ідеали, які уособлюють в собі правові цінності. Так, для

Європейського суду з прав людини верховенство права безпосередньо пов'язане з тими правовими цінностями, які покликані забезпечувати потреби та інтереси суб'єктів права: права людини, правосуддя, законність, ситуативність тощо [5, с. 37–38]. У цьому контексті правові цінності завжди залишаються як вимоги постійного удосконалення нормативної складової правової сфери, адже якщо система правових нормативів неспроможна забезпечити реалізацію ключових правових цінностей, то вона має бути змінена. Реалізація правових цінностей у нормативній складовій права – природна мета верховенства права, без якої воно втрачає будь-який сенс як ціннісний, так і нормативний.

Верховенство права як шлях до гармонії між правовими цінностями та правовою нормативністю має розглядатися не як кінцева формула суспільної досконалості, а як вказівка на ті дійсні шляхи та засоби правового розвитку, за допомогою яких може бути покращено будь-який можливий правопорядок. Для визначення правової гармонії, як стверджував М. Алексеев, потрібні не кінцеві його формули, що часто є не більш ніж красивими лозунгами, а конкретний опис того необхідного досвіду, який треба отримати для того, аби право було побудоване на основі правди і справедливості, щоб воно було істинним правом [16, с. 220]. Удосконалення правопорядку розглядається як шлях удосконалення правової структури, що включає правовий суб'єкт та правові цінності. І дійсно, досягнення досконалого стану права можливе лише при правильному пізнанні цінностей, їх взаємному відношенні, порядку та ієрархії. Реалізація правового ідеалу, отже, безпосередньо пов'язана з узгодженням нормативних та ціннісних складових правової реальності. Схожих позицій притримується також С. Максимов, доводячи, що правове суспільство – це суспільство, в якому реалізується принцип верховенства права [17, с. 17]. При цьому, на думку дослідника, перевага поняття «правове суспільство» над поняттям «верховенство права» полягає в тому, що воно охоплює як неінституційні структури, пов'язані з цінностям, так і інституційні структури, пов'язані з нормами [17, с. 20]. Основне завдання на цьому шляху – відшукати, виділити та визначити ті основні фактичні цінності, що лежать в основі діючого права, тобто цінності, що склалися в правовій реальності у правових комунікаціях, а не ті, що закріплені в нормативних текстах.

Верховенство права, розглянуте в контексті правового ідеалу та правової гармонії, виводить на визнання того, що компоненти структури права – правові нормативи та правові цінності – існують як цілісність, що розвивається під знаком концептуальної ідеї верховенства права. Верховенство права як шлях конкретизації та реалізації правової структури в соціокультурних умовах того чи іншого суспільства слід розглядати в розрізі взаємодії та взаємопроникнення нормативів і цінностей, що функціонують у правових системах усіх типів – національній, інтегративній, міжнародній та глобальній.

Таким чином, ціннісно-нормативне призначення верховенства права полягає в узгодженні правової структури, подоланні розриву між формальною раціональністю системи правових нормативів та ціннісною раціональністю ключових правових ідей – справедливості, впорядкованості, передбачуваності, захищеності тощо. Доповнення концептуальної ідеї верховенства права ціннісним виміром дозволяє розкрити нові грані дії права, а також виявити глибинні філо-

софські підвалини цього феномену та по-новому представити його сутність і зміст як ціннісно-нормативного феномену, що включає в себе вимоги належної побудови позитивного права на основі його відповідності ідеям загальносоціального природного права і втілення у правовій практиці системи правових цінностей та цінностей права в контексті їх гармонійного поєднання й взаємопроникнення.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Козюбра М.* Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. — 2010. — № 3. — С. 6–18.
2. *Петришин О.* Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. — 2010. — № 3. — С. 24–35.
3. *Аллан Т. Р. С.* Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан. — К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. — 386 с.
4. *Головатий С.* Верховенство права: монографія: у 3 кн. / С. Головатий. — К.: Фенікс, 2006. — Т. 1: Верховенство права: від ідеї — до доктрини. — 2006. — 624 с.; Т. 2: Верховенство права: від доктрини — до принципу. — 2006. — 653 с.
5. *Рабінович П.* Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України / П. Рабінович // Вісн. Конституц. Суду України. — 2006. — № 1. — С. 37–46.
6. *Лемак В.* Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. — 2010. — № 3. — С. 44–51.
7. *Ромашов Р. А.* Реалистический позитивизм: интегративный тип современного правопонимания / Р. А. Ромашов // Правоведение. — 2005. — № 1. — С. 4–12.
8. *Оборотов Ю.* Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. — 2010. — № 4. — С. 49–55.
9. *Рабінович С. П.* Європейська природно-правова думка та криза ціннісно-нормативної свідомості / С. П. Рабінович // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. — Вип. 40. — О.: Юрид. л-ра, 2008. — С. 35–43.
10. *Шаповал В.* Верховенство закону як принцип Конституції України / В. Шаповал // Право України. — 1999. — № 1. — С. 5–8.
11. *Головатий С.* Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. — 2010. — № 4. — С. 206–219.
12. *Dworkin R.* A Matter of Principle / Ronald Dworkin. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985. — 425 p.
13. *Шевчук С.* Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза співвідношення / С. Шевчук // Право України. — 2010. — № 3. — С. 45–61.
14. *Введение* в украинское право / под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Одесса: Юрид. лит., 2009. — 768 с.
15. *Рабинович П.* Социалистическое право как ценность / П. Рабинович. — 2-е изд., стереотип. — Одесса: Юрид. лит., 2006. — 166 с.
16. *Алексеев Н. Н.* Основы философии права / Н. Н. Алексеев. — СПб.: Лань, 1999. — 256 с.
17. *Максимов С. І.* Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. — 2006–2007. — Т. IV–V. — С. 17–23.

Горобець К. В. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен

Анотація. У статті запропоновано розглядати феномен верховенства права з позицій концепції ціннісно-нормативного праворозуміння. Доводиться, що верховенство права є феноменом, що покликаний забезпечувати цілісність та гармонізацію системи цінностей правової сфери та системи правових нормативів. Обґрунтовується, що верховенство права не слід зводити до принципу позитивного права, оскільки простір його існування охоплює також ненормативні елементи правової реальності (правові цінності).

Ключові слова: верховенство права, ціннісно-нормативне праворозуміння, правові цінності, система правових нормативів.

Горобець К. В. Верховенство права как ценностно-нормативный феномен

Анотация. В статье предложено рассматривать феномен верховенства права с позиций концепции ценностно-нормативного правопонимания. Доказывается, что верховенство права является феноменом, который призван обеспечивать целостность и гармонизацию системы ценностей правовой сферы и системы правовых нормативов. Обосновывается, что верховенство права не следует сводить к принципу позитивного права, поскольку пространство его существования охватывает также ненормативные элементы правовой реальности (правовые ценности).

Ключевые слова: верховенство права, ценностно-нормативное правопонимание, правовые ценности, система правовых нормативов.

Gorobets C. Rule of Law as a Value-Normative Phenomenon

Summary. The article deals with an attempt of understanding the rule of law from the standpoint of the concept of value-normative legal understanding. Shown that the rule of law is a phenomenon that is called to ensure the integrity and harmony of the system of legal values and the system of legal norms. Substantiated that the rule of law should not be reduced to the principle of positive law, because the sphere of its existence includes also non-normative elements of legal reality (legal values).

Key words: rule of law, value-normative legal thinking, legal values, system of legal norms.